

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ Η ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ἡ πρό τοῦ Σωκράτους ἠθικὴ φιλοσοφία.

1. Αἱ πρώται Ἀρχαί.

Πρώτη πηγή, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπέρρευσαν ἠθικὰ διδάγματα ἰσχύοντα μέχρι σήμερον, εἶναι βεβαίως τὸ μέγα τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως μνημεῖον, ἡ Ὀμηρικὴ ποίησις. Ἡ μεγάλη τοῦ Ὀμήρου ἀξία δὲν ἔγκειται εἰς τὰ ἠθικὰ του παραγγέλματα καὶ τὰς ἐκφερομένας γνώμας, ἀλλ' εἰς τοὺς ἠθικοὺς χαρακτῆρας τοὺς περιγραφομένους ὑπ' αὐτοῦ καὶ εἰς τὰς ἱστορικὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων. Ἐνεκα τούτου κυρίως ἐθεωρήθη ἀνέκαθεν ὁ Ὀμηρος ὡς θαυμάσιον τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας ἐγχειρίδιον, αὐτὴ δὲ ἡ Φιλοσοφία ἠρύσθη πλείονα ἐκ τῶν εἰκόνων παρὰ ἐκ τῶν ἐγκατεσπαρμένων τῆδε κακεῖσε ἠθικῶν αὐτοῦ γνωμῶν. Αἱ θαυμάσιαι πράγματι εἰκόνες τῆς ἀνδρείας, τοῦ θάρρους, τῆς πίστεως, τῆς εὐσπλαγχνίας, τῆς ἀγάπης, τῆς καρτερίας, αἱ ὁποῖαι ἀπαθανατίζονται εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Πατρόκλου, τοῦ Πριάμου καὶ τοῦ Ἑκτορος, τῆς Ἀνδρομάχης καὶ τῆς Πηνελόπης, τὰ ἐκ τῆς ἀδικίας ἀφ' ἑτέρου κακὰ ἐν τοῖς προσώποις τοῦ Πάριδος, τοῦ Αἰγίσθου, τῆς Κλυταιμῆστρας κλπ., αἱ βαθεῖαι τέλος παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τοῦ μεγάλου τούτου ἀνατόμου τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς δικαίως κατέστησαν τὸ ἔργον του ἀπαραίτητον βοήθημα τῆς ἠθικῆς διαπαιδαγωγήσεως τῶν νέων. Τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα φέρει καὶ ἡ ποίησις τοῦ ἑνα αἰῶνα βραδύτερον γεννηθέντος ἐν Ἀσκρα τῆς Βοιωτίας

Ἡσιόδου. Τὰ ποιήματα αὐτοῦ εἶναι κυρίως δύο: Ἡ Θεογονία καὶ τὸ Ἔργα καὶ Ἡμέραι.

Τὸ δεύτερον τοῦ Ἡσιόδου ἔργον περιέχει ἄριστα διδάγματα πρακτικῆς ἠθικῆς. Εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἔργου του τούτου προέβη ὁ ποιητὴς ἐξ ἰδίου παθήματος· ὁ ἀδελφός του δηλ. Πέρσης, ἀφοῦ ἔλαβε δωροδοκίαν τῶν δικαστῶν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κληροδοτηθείσης εἰς αὐτοὺς πατρικῆς περιουσίας καὶ τὸ κατεσπατάλησεν ἀσώτως, ἤθελε νὰ ἄρπάσῃ καὶ τὸ τοῦ Ἡσιόδου μερίδιον. Συμβούλευει λοιπὸν ὁ Ἡσιόδος τὸν ἀδελφόν του εἰς τὸ προειρημένον ποίημά του νὰ μὴ καταφεύγῃ εἰς ἀδικίας, ἀλλὰ νὰ ζῆ βίον ἔντιμον καὶ ἐνάρετον ποριζόμενος τὰ πρὸς τὸ ζῆν διὰ τῆς ἐργασίας, τὴν ἀξίαν τῆς ὁποίας ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐξυμνεῖ. Παρεμβάλλει ἐπίσης εἰς τὸ ποίημά του καὶ γνώμας ὠφελίμους περὶ γεωργίας, ναυτιλίας, ἀνατροφῆς τέκνων, οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἀκόμη δὲ καὶ μύθους ἀλληγορικοὺς ἠθικοῦ περιεχομένου. Τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κακὰ θεωρεῖ ὡς ποινήν παρὰ Θεοῦ, δι' ἣν προτρέπει εἰς ἀρετὴν καὶ συνιστᾷ ἀποφυγὴν τῆς κακίας, ἐξαίρει τὴν φειδῶ καὶ τὴν ὀλιγάρκειαν καὶ στηλιτεύει τὴν σπατάλην καὶ ἀσωτίαν. Τὰ «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» τοῦ Ἡσιόδου παρουσιάζουν τὸν ποιητὴν ὡς σοφὸν καὶ γνώστην βαθὺν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, περιέχουσι δὲ ἄριστα διδάγματα πρακτικῆς ἠθικῆς.

Εἰς τὰς πηγὰς τῆς ἠθικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δυνάμεθα νὰ καταλέξωμεν καὶ τοὺς ἐλεγειακοὺς ποιητὰς τοῦ Η' καὶ Ζ' π. Χ. αἰῶνος *Τυρταῖον*, *Καλλῖνον*, *Μίμνεομον* καὶ ἐκ τῶν πρώτων Ἰαμβογράφων τοὺς *Ἀρχίλοχον* καὶ *Σιμωνίδην*. Εἰς τὸν ποίησιν αὐτῶν ἐξυμνεῖται ἡ ἀνδρεία καὶ ὁ ὑπὲρ πατρίδος θάνατος, ¹ στηλιτεύεται ἡ δειλία

1. Τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα ἀνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἧ πατρίδι μαρνάμενον.

καὶ ἀνανδρία¹ διεκτραγωδεῖται τὸ ἄστατον τῶν ἀνθρώπων,² τὸ βραχὺ τοῦ βίου καὶ ἡ ταχεῖα πάροδος τῆς νεότητος³ ἐξαίρεται τὸ μέτρον ἔν τε τῇ χαρᾷ καὶ τῇ λύπῃ καὶ παρέχονται συμβουλαὶ ὑπακοῆς εἰς τοὺς Θεούς.⁴ μεγαλοποιεῖται τὸ αἰσχρὸν, ἵνα καταστῆ καταφανέστερον.

Ἠθικὰς γνώμας πολλὰς δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Σωκράτους ἀκμάσαντας ποιητὰς καὶ φιλοσόφους, ἀλλὰ γενικωτάτην ἀρχὴν ὡς βάσιν τῆς ἠθικῆς αὐτῶν διανοήσεως δὲν εὐρίσκομεν.

Ἀπὸ τοῦ 600 π.Χ. οἱ ποιηταὶ (Σόλων-Θέογνις-Φωκυλίδης) ἐξετάζοντες βαθύτερον τὰ ἀνθρώπινα πράγματα γίνονται διδακτικώτεροι. Ἀσχολοῦνται καὶ κρίνουν τὰ πολιτικὰ πράγματα, ἀναζητοῦσι τὰ αἷτια τῆς ἐλλεινότητος τοῦ βίου, ψέγουσι τὸ ἄστατον τῶν ἀνθρώπων, διακηρύττουσιν ὡς ἠθικὸν τὴν πρόσκτησιν τῆς εὐδαιμονίας διὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς δικαιοσύνης. Οὐδεὶς, κατὰ τὸν Σόλωνα, δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὸ πεπρωμένον. Ἐν τῇ πολιτείᾳ ζητεῖ ὄχι πλοῦτον, ὁ ὅποιος οὐχὶ σπανίως δύναται νὰ γεννήσῃ τὴν ὕβριν, ἀλλὰ τὴν ἔννομον τάξιν. Τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πολιτείας εὐρίσκει ἐν τῇ ὁμονοίᾳ τῶν πολιτῶν, τὴν ὁποίαν ἐκθύμως συνιστᾷ. Ὑψιστον ἀγαθὸν θεωρεῖ ὄχι τὸν πλοῦτον, ἀλλὰ τὴν ἀρετὴν.

-
1. Τῷ δειλῷ «πᾶσα δ' ἀτιμὴ καὶ κακότης ἔπεται» καὶ «αἰσχρὸν.... μετὰ προμάχοισι πεσόντα κεῖσθαι πρόσθε νέων ἀνδρα παλαιότερον». (Τυρταῖος)
  2. Οὐδὲν ἐν ἀνθρώποισι μένει χρῆμ' ἔμπεδον αἰεὶ. (Σιμωνίδης)
  3. Ἡμεῖς δ' οἶά τε φύλλα
τοῖς ἴκελοι πτήχιοι ἐπὶ χρόνον ἀνθεσιν ἤβης
τερπόμεθα.... Κῆρες δὲ παρεστήκασιν μέλαιναί. (Μίμνερμος)
  4. «Τοῖς Θεοῖς τιθεῖν ἅπαντα.....» (Ἀρχίλοχος)

Ὁ Φωκυλίδης καὶ ὁ σύγχρονος αὐτοῦ Θεόγνις (περὶ τὸ 540 π.Χ.) συνιστῶσι νὰ διδάσκηται ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀρετὴ, τονίζουσι δὲ ὅτι ὁ πλοῦτος ἄνευ ἀρετῆς δὲν ὠφελεῖ. Συνιστῶσιν ἐπίσης τὴν ἀποφυγὴν τῶν κακῶν συναναστροφῶν καὶ τὴν ἐπιδίωξιν τῶν καλῶν, τὴν συμπάθειαν πρὸς τοὺς δυστυχεῖς, τὴν πρὸ πάσης πράξεως βαθεῖαν σκέψιν· ἐξαίρουσι τὴν φρόνησιν ὡς τὸ ἄριστον.

Κατὰ τὸν βῶν αἰῶνα εἰσάγεται διὰ τοῦ μυθικοῦ προσώπου τοῦ *Αἰσώπου* ὁ μῦθος, ὅπερ δεικνύει ὅτι τὸ διδακτικὸν τοῦτο στοιχεῖον εἶχεν ἀναπτυχθῆ. Ὁ μῦθος τῶν ἀλόγων ζώων ἴσως ἐγεννήθη τὸ πρῶτον ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως δὲ κατὰ τὰς ἀρκτικὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, ἔνθα, παρατηροῦντες οἱ ἄνθρωποι ἐν ἀπλότητι, ἐπίστευσαν ὅτι κατοικεῖ ἐν αὐτοῖς φύσις ἀνθρωπίνη, λογική.

Ἄλλ' ἐν Ἑλλάδι ὁ μῦθος ἐξ ἀρχῆς ἐπενοήθη κατὰ γνώμην καὶ συνείδησιν ὡς περικάλυμμα πράξεων καὶ σχέσεων ἀνθρωπίνων. Οἱ Ἑλληνικοὶ μῦθοι δὲν ἔχουν τι κοινὸν οὔτε πρὸς τὰς μυθολογικὰς μεταμορφώσεις, τὰς ἱστορούσας τὴν γέννησιν τῶν ζώων, οὔτε πρὸς τοὺς δημοτικούς ἢ κοινούς μύθους, ἀλλ' εἶναι ἐπινοήματα ἀνδρῶν, οἵτινες εἶχον τὴν δεξιότητα νὰ ἀνευρίσκωσιν ἐν τῷ βίῳ τῶν ζώων ὁμοιότητας ἔργων ἢ παθημάτων ἀνθρωπίνων καὶ νὰ καθιστῶσιν αὐτὰ ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ μύθου σαφέστερα καὶ καταληπτότερα.

Οἱ Αἰσώπειοι μῦθοι εἶναι γνησίως Ἑλληνικοί. Ἐν αὐτοῖς τὰ ἦθη τῶν ζώων καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα μεταχειρίζεται δεξιότατα ὁ μυθοποιός, διὰ δὲ τῆς λαλιᾶς, μὲ τὴν ὁποίαν τὰ προικίζει, τόσον σαφηνίζει αὐτὰ, ὥστε οἱ μῦθοι χρησιμεύουσιν ὡς εἰκόνες ὁμοιόταται χαρακτήρων ἀνθρωπίνων καὶ ἡθῶν.

Διὰ τῶν μύθων τῶν ἑπτὰ σοφῶν τῆς Ἑλλάδος ἐκφέρονται, οὐχὶ βεβαίως συστηματικῶς, ὅσαι ἐκ πείρας ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων προκύπτουσι γνώσεις. Τούτων

τινές ὑπῆρξαν μεγάλοι νομοθέται. Τὰ σοφὰ αὐτῶν παραγγέλματα ἐξαχθέντα ἐκ τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς πείρας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως συνετέλεσαν εἰς τὴν καθοδήγησιν τῶν ἀνθρώπων.

Γοργότερον ἔκτοτε ἢ ἠθικὴ φιλοσοφία ἄρχεται ἀναπτυσσομένη, ἀλλ' ἢ διανόησις τῶν φιλοσόφων τούτων δὲν προέρχεται ἐξ ἀνωτάτης ἠθικῆς ἀρχῆς.

2. Οἱ Φιλόσοφοι.

1. Πυθαγόρειοι. Θρησκευτικὴν ἠθικὴν ἀπαντῶμεν παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις. Οὗτοι θεωροῦσι τὸν ἀνθρώπινον βίον ὡς στάδιον ἐξαγνισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἢ ὁποῖα πιστεύουσιν ὅτι εὐρίσκεται φυλακισμένη ἐν τῷ ὑλικῷ σώματι. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτελεῖται κατ'αὐτοὺς διὰ τῆς ἠθικῆς καθάρσεως καὶ τῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ προορισμοῦ τούτου ὁ ἀνθρώπος δεῖται τῆς θείας προστασίας, ὑφ'ἣν διατελεῖ ὁ ἀνθρώπινος βίος. Οἱ Πυθαγόρειοι ἀπήτουν εὐσέβειαν πρὸς τοὺς Θεούς, ἀγάπην πρὸς τοὺς φίλους, μετριότητα, ἐγκράτειαν, δικαιοσύνην, τιμὴν καὶ σεβασμὸν πρὸς τοὺς γονεῖς, ἀποφυγὴν τῶν παθῶν, τήρησιν τῆς ἠθικῆς τάξεως ἐν τῇ κοινῶν καὶ τῇ οἰκογενεῖα. Ὁ φυλάττων ταῦτα τυγχάνει τῆς εὐδαιμονίας μετὰ θάνατον¹.

Ἡ ἠθικὴ τῶν Πυθαγορείων, ἂν καὶ στερεῖται ἐπιστημονικῆς τινος βάσεως, ἔχει ὅμως ὑψίστην πρακτικὴν σημασίαν. Διότι ἔχουσα ὑπ'ὄψει τὴν φύσιν τῶν Κροτωνιατῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐν Ἰταλίᾳ Ἑλλήνων, οἵτινες δὲν ἠρέσκοντο εἰς τὴν περὶ φύσεως τῶν ὄντων θεωρίαν τῶν Ἰώνων, οὐδ'εἰς τὴν ἐξ ἀγνῆς φιλομαθείας φιλοσοφίαν ἐκείνων, ἐτράπη ἐπὶ τὰ πράγματα τοῦ πρα-

1. Πλείονα περὶ τοῦ ὅλου συστήματος βλέπε παρὰ Zeller μετ. Μ. Εὐαγγελίδου.

κτικοῦ βίου καὶ τὴν διακόσμησιν τῆς πολιτείας καὶ κοινωνίας κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὴν ἄρμονίαν τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν τῷ συστήματι τοῦ παντός. Τὴν ἐπίδρασιν δὲ ταύτην τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ Πυθαγόρου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν καὶ ἐκ τῶν πόλεων τῆς κάτω Ἰταλίας, ἃς ἐκυβέρνησαν οἱ Πυθαγόρειοι ἀριστοκρατικῶς. Αἱ πόλεις αὗται οὐ μόνον ἐσωτερικῶς διέμενον ἀστασίαστοι, ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικῶς ἰσχυραὶ καὶ εὐδαίμονες.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρου ἦτο προφορική. Οἱ μαθηταὶ του εἶχον αὐστηρὰν πειθαρχίαν καὶ μέγιστον σεβασμὸν πρὸς αὐτὸν—ὄνομαστὸν τὸ «αὐτὸς ἔφα»—ἔζων δὲ ἰδιόρρυθμον βίον. Θεωρεῖται ὡς ὁ ἰδρυτὴς τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης.

2. **Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος.** Δημώδη γνωμολογίαν παρέχει καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ Πυθαγόρου Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος. Ὁ Ξενοφάνης ὡς καὶ οἱ λοιποὶ Ἐλεᾶται ἠκολούθησαν ὁδὸν ὅλως διάφορον τῆς τῶν Ἰώνων φιλοσόφων ἀπομακρυνθέντες πολὺ τῶν δογμάτων ἐκείνων.

Ἐν τούτοις καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ξενοφάνους δὲν συνεχεται πρὸς ἀνωτάτην τινὰ ἀρχήν. Ὁ Ξενοφάνης ἀπορρίπτων πᾶσαν ἐμπειρίαν, πᾶσαν παράδοσιν ὡς ἀποκυήματα τῆς φαντασίας τῶν ἀνθρώπων, ἐκήρυττε πλάνην καὶ προκατάληψιν τὰς περὶ ἀνθρωπομόρφων θεῶν ἰδέας τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἔψευγε τὸν Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδον, διότι ὄχι μόνον ἀπέδωκαν ἀρετὰς καὶ ἀνθρώπινα ἐπιτηδεύματα εἰς τοὺς θεοὺς ἀλλὰ καὶ :

«πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὅμηρός θ' Ἡσίοδος τε
ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὄνειδεα καὶ ψόγος ἐστίν....

Κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν».

Ἐπαινῶν δὲ τὴν σοφίαν¹, ζητεῖ νὰ παύσῃ ἡ ὑπερβο-

1. «.....οὐδὲ δίκαιον προκρίνειν ρώμην τῆς ἀγαθῆς σοφίης.»

λική άσκησις τοῦ σώματος καί νά δοθῆ μείζων σημασία εἰς τήν σοφίαν. Τόν ὄρκον θεωρεῖ ἀμοιβήν τῆς ἀσεβείας καί οὐχί ἀσφάλειαν τῆς ἀληθείας, διότι οὐχί σπανίως διὰ τήν πλεονεξίαν καί ἀδικίαν θεραπεύει τήν ἐπιπορκίαν (τοῦτο καί ὁ Κάντιος ἀνέπτυξε φιλοσοφικώτατα). Δεικνύει τήν ἀγάπην του πρὸς τοὺς φαιδρούς πότους, ἀλλὰ τοὺς ἀρωματισμένους οὐχί διὰ μυθικῶν φλυαριῶν, ἀλλὰ διὰ καλῶν καί ἠθικῶν λόγων. Ὁ Ζενοφάνης παραδέχεται ἓνα Θεὸν καί ἀποδεικνύει τὸ αἶδιον τῆς ὑπάρξεως καί τὸ ἀμετάβλητον αὐτοῦ. (1)

3. Ἡ ρά κλειτος. Ἐξ ὄλων τῶν Ἰώνων φιλοσόφων ἐπιφανέστερος ὄχι μόνον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἀλλὰ καί ἐν τῇ ἄλλῃ μαθήσει ἀνεδείχθη ὁ κατὰ Πλάτωνα σκοτεινὸς ἔνεκα τῆς βαθύτητος αὐτοῦ Ἡ ρά κλειτος ὁ Ἐφεσιος (505 π.Χ.).

Οὗτος κατεφρόνει τήν τότε κοινωνίαν ὡς μὴ δυναμένην νά διακρίνη καί προτιμήσῃ τήν σοφίαν. Τούτου ἔνεκα τὸ περὶ φύσεως σύγγραμμα αὐτοῦ ἀνέθηκεν εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος, θέλων νά ὑποδηλώσῃ ὅτι δὲν εὔρισκεν ἄξιον τοῦ βιβλίου τὸ κοινὸν πλῆθος, ἀλλὰ τὸ Ἱερόν τῆς Θεᾶς.

Ἠθικὴν ἀξίαν δὲν διαβλέπει ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ὧν τήν κοινωνίαν ἔφευγε. Κατεφρόνει πᾶσαν ἄλλην μάθησιν διδακτὴν, ἐτίμα δὲ τὰς ιδέας, ἃς αὐτὸς ἐπενόησεν.

Πολλοί, λέγει, κυλίουται εἰς τὸν βόρβορον καί χαίρουσιν ὡς τὰ ζῶα. Ἐχει τις τὸ ἄκρον ἀγαθόν, ὅταν ἔχη ψυχικὴν γαλήνην, γεννῶσαν ψυχικὴν εὐαρέστησιν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νά δημιουργῆ ἀνάγκας ἀλλὰ νά ἐπιζητῆ τὸ κατὰ φύσιν καί κατὰ δύναμιν αὐτοῦ. Τὸν θεῖον νόμον, ὡς συντηροῦντα τὰς πολιτείας ἐν γαλήνῃ, πρέπει νά ἐπιζητῶμεν. Ἴνα εἶναί τις εὐδαίμων, δεόν νά τηρῆ τὰ

1. Εἷς θεὸς ἐν τε Θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος, οὔτε δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος οὔτε νόημα οὔλος ὄρᾳ, οὔλος δὲ νοεῖ, οὔλος δὲ τ'ἀκκύει.»

καλά ἦθη. Φίλος ὢν τῆς ἐλευθερίας ὁ Ἡράκλειτος συν-
βούλευσε τὸν φίλον του Μιλανικόσμαν νὰ παραιτηθῆ
τῆς τυραννίδος καὶ νὰ δώσῃ εἰς τὴν πατρίδα του πολί-
τευμα δημοκρατικόν. Ἦθελεν ὅμως δημοκρατίαν ἄνευ
παρεκτροπῶν καὶ συνίστα εἰς τοὺς πολίτας νὰ ὁμονο-
ῶσι πρὸς συντήρησιν τῆς πολιτείας.

4. Ἐ μ π ε δ ο κ λ ῆ ς (ἔγεν. τῷ 495 π.Χ.) Ὡς ὁ Ἡρά-
κλειτος, οὕτω καὶ ὁ μέγας φιλόσοφος καὶ πολιτικός ρή-
τωρ Ἐμπεδοκλῆς συνίστα πρὸς συντήρησιν τῆς πολι-
τείας τὴν ἑνώσιν.

Ἐν τῇ ἐνώσει κατ'αὐτὸν ἔγκειται ἡ εὐδαιμονία τῆς πο-
λιτείας. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐφρόνει ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς γῆς ζωὴ
τοῦ ἦτο δι'αὐτὸν κάθαρσις καὶ ἐξαγνισμός. Ἐπιστημο-
νικὴν ἠθικὴν ὅμως δὲν κατέλιπεν. Ἡ λαμπρὰ κυβέρνησις
τοῦ πλήθους δημοκρατικῶς, ἡ λαμπρότης τῶν ἀρετῶν
του, τὰ θαυμάσια μηχανικὰ αὐτοῦ ἔργα περὶ Σελινοῦντα,
δι'ἧν ἔσωσε τὴν πόλιν νοσηρῶν ἀναθυμιάσεων, καὶ ἄλ-
λα ἔργα αὐτοῦ κατέστησαν παρὰ τοῖς συμπολίταις του
ἐν Σικελίᾳ τὴν φήμην αὐτοῦ τόσον μεγάλην, ὥστε
οὐδόλως παράδοξον, ὅτι ἐπίστευσαν περὶ αὐτοῦ οἱ Ἀ-
κραγαντῖνοι ὅτι ἦτο ἀνὴρ θαυμάσιος καὶ ὑπερφυῆς,
δυνάμενος νὰ κατανικήσῃ καὶ αὐτὰς τὰς φυσικὰς δυνά-
μεις καὶ ὅτι εἶχε μαντικὴν δύναμιν.

5. Δ η μ ό κ ρ ι τ ο ς. Βαθύτατος ἐν τῇ μεταφυσικῇ
καὶ ἠθικῇ διανοήσει ὑπῆρξεν ὁ μέγας ἐξ Ἀβδήρων μα-
θητῆς τοῦ Λευκίππου Δημόκριτος. Κατ'αὐτὸν ἡ εὐδαι-
μονία ἔγκειται ἐν τῇ ὀρθῇ τῆς ψυχῆς διαθέσει καὶ οὐχὶ
ἐν τῷ ἔξω φυσικῷ κόσμῳ (τῷ χρυσῷ δηλ....). Δέον
νὰ ἐκτιμῶμεν τὴν ψυχὴν πολλῶ μᾶλλον τοῦ σώματος.
Εἰς τὴν θεωρίαν καὶ πράξιν δέον νὰ κυριαρχῶσιν ἡ με-
τριότης καὶ ἡ αὐτάρκεια.

Ὁ ἄνθρωπος κέκτηται πάντα τὰ συντελοῦντα πρὸς
εὐτυχίαν. Διὰ νόσον δέ, τυφλότητα καὶ ἀγνωμοσύνην
περιπίπτει εἰς δυστυχίαν. Διότι οἱ Θεοὶ μόνον ἀγαθὰ
ἔδωσαν. Ὁ περιοριζόμενος εἰς τὸ μέτρον ἔχει εὐτυχίαν

καὶ εὐδαιμονίαν. Ἡ ἀπληστία χείρων τῆς ἐνδείας κατὰ τὸν φιλόσοφον, ὁ δὲ ὀλίγα ἐπιθυμῶν τὰ ὀλίγα πολλὰ θεωρεῖ. Ὁ συνετὸς χαίρει οἷς κέκτηται, οὐ λυπεῖται δὲ ἐφ' οἷς οὐκ ἔχει. Τὸ «νικᾶν ἑαυτὸν πασῶν νικῶν πρώτη καὶ ἀρίστη» εἶναι τὸ κατ'ἐξοχὴν αὐτοῦ δίδαγμα. Μέγα τὸ εὐθυφρονεῖν εἰς τὰς δυστυχίας.

Οἱ Θεοὶ μόνον παρέχουσιν εὐαρέσκειαν καὶ εὐτυχίαν· οὐδεμία δὲ ὑλικὴ ἀπόλαυσις ἢ πλοῦτος δύναται νὰ παράσχη τοῦτο. Ἡ παραμικρὰ γνῶσις φέρει πολὺ μείζονα εὐτυχίαν ἢ μέγας πλοῦτος. Ἡ βούλησις δεόν νὰ εἶναι καθαρὰ, οὐδέποτε δὲ νὰ διανοούμεθα βλάβην. «Ἄγαθὸν οὐ τὸ μὴ ἀδικεῖν, ἀλλὰ τὸ μὴ ἐθέλειν».

Τὸ κακὸν νὰ ἀποφεύγωμεν οὐχὶ ἐκ φόβου, ἀλλ'ὡς κακόν, ὁμοίως καὶ τὸ ἄδικον ὡς ἄδικον, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὰς κρίσεις τῶν ἄλλων. Ἡ συνείδησις ἄς εἶναι τὸ κριτήριον τῶν πράξεών μας. Ἡ συνείδησις τοῦ δικαίως πράττειν φέρει γαλήνην. Ὁ κακῶς ποιῶν εἶναι δυστυχέστερος τοῦ κακῶς πάσχοντος. Τρία παρέχει ἡ φρόνησις: τὸ εὖ λογίζεσθαι, εὖ λέγειν, εὖ πράττειν. Ἐξ ἀνοησίας καὶ ἐξ ἀγνοίας νομίζει τις τὸ βλαβερὸν ὠφέλιμον, διὰ τοῦτο οὐδεὶς ἐκὼν κακός, ἀλλ' ἐξ ἀγνοίας δύναται νὰ ἁμαρτήσῃ. Ἡ ἀμάθεια τοῦ κρείσσονος εἶναι αἰτία τῆς ἁμαρτίας.

Αἱ ἠθικαὶ αὗται διδασκαλίαι τοῦ Δημοκρίτου συμπίπτουσι πρὸς τὰς ἠθικὰς διδασκαλίαις τοῦ Σωκράτους· δι' αὐτῶν δὲ ἀναδεικνύεται ὁ Δημόκριτος ἀνὴρ μεγάλης ἐμπειρίας καὶ παρατηρητικότητος ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων δὲν φαίνεται ὑποδεέστερος ὁ Δημόκριτος. Οὕτως ἀπονέμων μεγίστην ἐκτίμησιν εἰς τὴν φιλίαν, ἐπιλέγει: ὁ μηδένα ἔχων χρηστὸν φίλον δὲν εἶναι ἄξιος νὰ ζῇ· ἵνα τις ἀγαπηθῇ δεόντως δεόν καὶ αὐτὸς νὰ εἶναι ἄξιος νὰ ἀγαπᾷ εἰλικρινῶς.

Ἡ ἀγάπη τότε εἶναι δικαία, ὅταν γίνεται ἄνευ ὕβρεως (παραβάσεως τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν). Ἐν δὲ τῇ πολιτικῇ, ἂν καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι «ἄνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ πατρίς», διακηρύττει ἐν τούτοις τὴν ἀνάγκην τῆς πολιτείας καὶ τὸν πολιτικὸν βίον ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν τῶν πολιτῶν, καίτοι τοῦτο συνδέεται μετὰ πολλῶν κινδύνων.

Μόνον διὰ τῆς ὁμοθύμου συνεργασίας δύναται ἐν τῇ πολιτείᾳ νὰ γίνῃ σπουδαῖόν τι. Ὁ νόμος εἶναι μέγας προστατής, ζητεῖ δὲ παρὰ τῶν πολιτῶν ὑπακοήν, διότι φθειρομένης τῆς πολιτείας διὰ τῆς ἀνυπακοῆς εἰς τοὺς νόμους καὶ τῆς μὴ συνεργασίας τῶν πολιτῶν φθείρονται καὶ οἱ πολῖται.

Περὶ δὲ τῆς μικρᾶς κοινωνίας, τῆς οἰκογενειακῆς, φρονεῖ ὅτι ὁ γάμος μόνον ἡδονικὸν σκοπὸν ἔχει. Μὴ ἐκτιμῶν τὴν γυναικὰ δὲν θέλει νὰ ἔχη τέκνα, ἀλλὰ προτιμᾷ τὴν υἱοθέτησιν τέκνων, ὧν ἡ ἀνατροφή καὶ ἡ ἀνάδειξις εἶναι ἀσφαλεστέρα. Γενικῶς δὲ παρατηροῦμεν ὅτι δὲν ἐκτιμᾷ ὁ ἐξ Ἀβδήρων φιλόσοφος τὸν γάμον.

6. Ἀναξαγόρας. Ὑψηλὰς ἠθικὰς ἀρχάς, ἃς συνάγομεν ἐκ τοῦ βίου καὶ τῶν ἀποφθεγμάτων αὐτοῦ ὄχι βεβαίως ἐπιστημονικῶς διατεταγμένας, εἶχεν ὁ μικρὸν μετὰ τὸν Ἡράκλειτον ἀκμάσας ἐκ Κλαζομενῶν φιλόσοφος Ἀναξαγόρας. Οὗτος εἰσήγαγε πρῶτος εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸν Ν ο ὕ ν, ἥτοι μίαν τῶν σπουδαιωτάτων ἀρχῶν, ὅσας ποτὲ μνημονεύει ἡ Ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ παρατηρουμένη σκοπιμότης καὶ ἁρμονία τοῦ κόσμου ζητεῖ Νοῦν διακοσμήσαντα τὸν κόσμον. Καταφρονεῖ τὰ ἐγκόσμια καὶ θεωρῶν ὡς εὐδαιμονίαν οὐχὶ τὸν πλοῦτον, ἀλλὰ τὸ ἀλύπτως ζῆν καὶ εὐεργετικῶς τοῖς ἄλλοις ἔχειν, ἀφῆκε τὰ κτήματά του, ἅτινα ἐκ κληρονομίας εἶχε, πλειστάκις παρέχων δείγματα φιλανθρωπίας. Ἡ ἀγάπη αὐτοῦ πρὸς τὰ παιδιά καταδεικνύεται ἐκ τῶν λόγων, τοὺς ὁποίους ἐξέφερε κατὰ τὰς τελευταίας τῆς ζωῆς του στιγμᾶς· ὅτε ἠρωτήθη, ποία

ἦτο ἡ τελευταία του ἐπιθυμία, ὁ φιλόσοφος ἀπήντησεν ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ ἀπολύσῃ τὰ παιδιά ἐκ τοῦ σχολείου, ἵνα παίξωσιν. Οἱ Λαμψακηνοὶ τιμῶντες τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ ἀγάπην πρὸς τὰ παιδιά καθιέρωσαν τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς του ὡς ἡμέραν παιδικῆς ἐορτῆς, διετηρήθη δὲ αὕτη ἐπὶ αἰῶνα.

Ὁ Ἀναξαγόρας διεκρίνετο διὰ τὴν ἄκραν αὐτοῦ δικαιοσύνην καὶ ἀνεξικακίαν. Διὰ τοῦτο, ὅτε ἀνηγγέλθη αὐτῷ ἡ εἰς θάνατον καταδίκη αὐτοῦ καὶ τῶν τέκνων του καὶ ὁ θάνατος αὐτῶν εἶπε: «ἦδειν αὐτοὺς θνητοὺς γεγεννηκῶς!» Ὅτε δὲ διωκόμενος ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Περικλέους φυγὰς ἐν Λαμψάκῳ ἀπέθνησκε, ἀκούσας παρά τινος τῶν περιστοιχούντων αὐτὸν «ὦ ξένε ἐν ξένη θνήσκεις», οὗτος ἀταράχως ἀπήντησε «τὴν αὐτὴν εἶναι ἐκ πάντων τῶν μερῶν εἰς Ἄδου κατάβασιν».

Ἡ σοβαρότης καὶ σεμνότης τοῦ φιλοσόφου τούτου, ὃν οὐδεὶς εἶδε ποτε γελῶντα, ἦτο τοιαύτη, ὥστε ὁ Πλούταρχος ἀποδίδει τὴν σοβαρότητα καὶ σεμνότητα τοῦ μεγάλου ἄρχοντος τῶν Ἀθηναίων Περικλέους εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ λαμπροῦ τούτου φιλοσόφου τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Ἀναξαγόρας ὑπῆρξε τὸ μεταίχμιον τῆς ἀρχαίας φιλοσοφικῆς ἀναπτύξεως καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς νέας. Δι' αὐτοῦ ἐπισφραγίζεται ἡ περίοδος τοῦ ρεαλισμοῦ ἢ ἐπικρατήσασα πρὸ τοῦ Σωκράτους. Ὁ Ἀναξαγόρας κατώρθωσε νὰ συλλέξῃ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του πάσας τὰς ἀρχὰς τῆς φιλοσοφίας εἰς ἓν ὅλον. Ἐν τούτοις, ἂν καὶ ἔθηκεν ἀνωτάτην ἠθικὴν ἀρχὴν τὸν Νοῦν, δὲν προήγαγεν αὐτὴν εἰς τελειότητα, ἀλλ' ἐξήγησε τὰ φαινόμενα φυσικῶς ὡς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀκμάσαντες.